

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДИТЯЧУ ПОРНОГРАФІЮ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ТА КВАЛІФІКАЦІЇ

Яремко О.М.,

кандидат юридичних наук, доцент

кафедри публічного права юридичного факультету

Тернопільського національного економічного університету

У статті досліджено проблеми створення та реалізації норм національного законодавства у сфері боротьби із дитячою порнографією. Вказано на невідповідність українського законодавства про кримінальну відповідальність за дитячу порнографію міжнародному. Сформульовано пропозиції щодо удосконалення кримінального законодавства України з даної проблеми.

Ключові слова: дитяча порнографія, порнопродукція (порнографічна продукція), міжнародно-правові зобов'язання, права дитини, сексуальне насильство.

В статье исследованы проблемы создания и реализации норм национального законодательства в сфере борьбы с детской порнографией. Указано на несоответствие украинского законодательства о криминальной ответственности за детскую порнографию международному. Сформулированы предложения относительно усовершенствования криминального законодательства Украины по данной проблеме.

Ключевые слова: детская порнография, порнопродукция (порнографическая продукция), международно-правовые обязательства, права ребенка, сексуальное насилие.

In the article investigational problems of creation and realization of norms of national legislation in the field of fight against child's pornography. It is indicated on disparity of the Ukrainian legislation about criminal responsibility for child's pornography to international. Suggestions are formulated in relation to the improvement of criminal legislation of Ukraine on this issue.

Keywords: child's pornography, pornographic products, international obligations, rights for a child, sexual violence.

Боротьба із дитячою порнографією, як одним із габельних явищ сучасного суспільства, буде малоефективною без належно відпрацьованого правового механізму, покликаного сприяти як захисту суспільної моралі, так і фізичного та психічного здоров'я кожної дитини. У цій системі важливу роль має відігравати якісне національне законодавство. Проте, саме недосконалість нормативно-знакової реальності України є однією із сновних причин відсутності значних результатів у подоланні дитячого порно як антисоціального явища.

Об'єктом дослідження є дискусійні питання законодавчої регламентації та кваліфікації кримінальної відповідальності за дитячу порнографію в Україні. Предметом дослідження є норми кримінального законодавства, що передбачають відповідальність за дитячу порнографію в Україні. Мета і завдання дослідження лежать в площині аналізу кримінально-правових норм, що передбачають відповідальність за дитячу порнографію в українському суспільстві, а також розробки пропозицій із удосконалення практики їх застосування. Мета досягається за допомогою вирішення наступних завдань: 1) здійснити правовий аналіз міжнародного та національного законодавства, що лежать в основі кримінальної відповідальності за дитячу порнографію; 2) провести юридичний аналіз об'єктивних і суб'єктивних елементів та їх ознак у дитячій порнографії як самостійного складу злочину; 3) розробити пропозиції стосовно правильної кваліфікації злочинних діянь, пов'язаних із дитячою порнографією.

Окремі аспекти, досліджуваної нами проблеми, знаходимо в сучасних представників науки україн-

ського кримінального права, таких як: М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, М. Й. Коржанський, В. О. Навроцький, С. І. Селецький, В. В. Сташис і В. Я. Тацій, ін. Проте, праці згаданих нами науковців не містять комплексного наукового аналізу проблем законодавчої регламентації та кваліфікації кримінальної відповідальності за дитячу порнографію в Україні.

Україна, прагнучи наслідувати правові стандарти світової спільноти із захисту основних прав і свобод людини та громадянина, хоч і підписала й ратифікувала низку міжнародно-правових актів і договорів, спрямованих на боротьбу з дитячою порнографією, проте, продемонструвала нездатність ефективно відобразити ці норми у власній законодавчій системі. Свідченням чого є неналежна імплементація нашою державою норм міжнародного законодавства з даної проблеми – Угоди стосовно припинення обігу порнографічних видань ООН від 4 травня 1910 року [1] і Протоколу про змінення Договору про боротьбу з розповсюдженням порнографічних видань, підписаного в Парижі 4 травня 1910 року (Протокол вступив у силу для СРСР 14 травня 1949 року, а Додаток до протоколу 1 березня 1950 року) [3], Міжнародної конвенції про припинення обігу порнографічних видань та торгівлі ними від 12 вересня 1923 року (СРСР 8 липня 1935 року) [2], Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії ООН від 25 травня 2000 року (Україна ратифікувала 3 квітня 2003 року) [4], а також Конвенції про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 року (Україна ратифікувала 7 вересня 2005 року) [5].

В українському законодавстві кримінальна відповідальність за дитячу порнографію передбачена в ст. 301 Особливої частини Кримінального кодексу України 2001 р. (далі – КК України) «Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів». Слід зазначити, що з моменту набрання юридичної сили нині чинного закону про кримінальну відповідальність в національному законодавстві містилась заборона на ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження предметів так званої звичайної («дорослої») порнографії, т.т. законодавець жодної згадки про кримінальну відповідальність за «дитяче» порно не робить. Проте, подальші законодавчі зміни, яких двічі зазнала редакція ст. 301 КК України, лише на перший погляд були пов'язані із закріпленням спеціальної норми, спрямованої безпосередньо на боротьбу із дитячою порнографією.

Так, Законом України «Про внесення зміни до статті 301 Кримінального кодексу України» текст ст. 301 КК України було доповнено словом «зберігання» [8]. Таким чином законодавець об'єктивну сторону складу злочину, передбаченого даною статтею, доповнив ще однією формою злочинного діяння. Але, незважаючи на те, що причиною прийняття даного закону стала ратифікація Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії від 3 квітня 2003 р. [4] й те, що українське законодавство справді потребує змін у частині криміналізації дій, пов'язаних із дитячою порнографією, задля приведення його у відповідність із міжнародними стандартами з прав дитини, прийняттям даного закону «відбулася підміна понять і фактична фальсифікація положень міжнародних документів, які не вимагають криміналізації порнографічної продукції, виготовленою за участю дорослих осіб» – твердить український науковець К. Б. Левченко – «Або, іншими словами, посилення на необхідність приведення чинного законодавства України у відповідність із нормами міжнародних документів не було реалізовано шляхом криміналізації зберігання порнографічної продукції взагалі. Таких зобов'язань Україна на себе не брала» [14, с. 401]. Із внесених до ст. 301 КК України змін впливає, що Україна борючись в рамках згаданого нами Факультативного протоколу із дитячою порнографією зазіхає на порнографію взагалі.

Наступна зміна редакції ст. 301 КК України відбулася після набуття 9 лютого 2010 р. чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії розповсюдженню дитячої порнографії» [9]. Статтю доповнено новими частинами, які стосуються уже безпосередньо дитячої порнографії. Даним Законом було внесено зміни і до Закону України «Про телекомунікації» [11] (встановлено обов'язок для операторів і провайдерів телекомунікацій на підставі рішення суду обмежувати доступ своїх абонентів до ресурсів, через які відбувається поширення дитячої порнографії, а також зберігати та надавати інформацію про з'єднання свого абонента в порядку встановленому законом) та Закону України «Про захист суспільної моралі» [10] (розкрито зміст понять «дитяча порнографія» та «обіг продукції сексуального характеру»).

Характер і ступінь суспільної небезпеки дитячої порнографії для сучасного українського суспільства свідчать про необхідність виділення із ст. 301 КК України [7] «дитячого порно» у самостійний склад злочину Особливої частини даного закону. Адже для цього є об'єктивні та суб'єктивні ознаки, необхідні для встановлення на законодавчому рівні дитячої порнографії як складової частини складу злочину. Про це свідчить, насамперед, необхідність охорони чинним в Україні законом кримінальну відповідальність тих суспільних віднощів, котрі страждають від діянь, що охоплюються «дитячою порно». Так, як і діяння, що роблять «доросле порно» злочинним, діяння пов'язані із «дитячою порнографією» посягають на громадський порядок і моральність. Із точки зору суспільної свідомості моральність – це купність об'єктивних, загальнозначущих, безумовних норм, що визначають відносини між людьми та існують у формі ідеальних орієнтирів, еталонів поведінки. Вони акумулює в собі й моральну свідомість, і моральні носини в суспільстві. Тому родовим об'єктом злочину «дитяча порнографія» є громадська моральність, якою слід розуміти систему соціальних норм (принципи, погляди, уявлення), що виникають як безпосереднє відображення умов суспільного життя в свідомості людей у вигляді певних категорій, що регулюють міжособистісні спілкування та поведінку людей з метою забезпечення єдності особистих і колективних інтересів (ст. 5). Громадський порядок – система суспільних норм, врегульованих нормами права і моралі з метою забезпечення нормального функціонування суспільства та кожного індивіда в ньому [16; с. 501].

Усе це свідчить про необхідність розміщення сліджуваного нами складу злочину в Розділі XII чинного Кримінального кодексу України проти громадського порядку та моральності. Порнографія настільки динамічна у своїй трансформації, що те, що раніше вважалося вкрай неприпустимим і викликало хвилю обурення стає буденним (приміром) для суспільства. Суспільна небезпека дитячої порнографії власне й полягає у тому, що містить у собі загрозу створення викривленого уявлення українського суспільства про «дитячу полуничку». Такі діяння небезпечні, так як заподіюють шкоду нормальному та духовному розвитку дитини, а також збуджують збочені сексуальні інстинкти. Дане антигромадське явище є небезпечним не тільки для здоров'я дитини, але і служить перешкодою в одержанні нею освіти, завдає шкоди соціальному розвитку. Захист сексуальної недоторканності дітей та неповнолітніх – складна соціально-правова проблема. По-перше, діти можуть перебувати в матеріальній чи іншій залежності в дорослих, по-друге, вони часто не усвідомлюють, з ким роблять, їх «згода» може бути фіктивною, третє, суспільству не байдужі наслідки ранніх сексуальних контактів. Тому, якщо дорослих закон охороняє лише від сексуального примусу, то дітей він захищає від будь-яких сексуальних замахів та експлуатації з боку дорослих [6].

Участь дітей у порнографічних сценах завдає тяжкої травми їхній психіці та,

до появи у них таких почуттів як страху, сорому, вини тощо, а також руйнує їхній психологічний розвиток і може призвести до порушення самооцінки, сприйняття власного тіла, стосунків між людьми загалом і статевих зокрема. Усе це може викликати в дітей психіатричні розлади, зокрема посттравматичний стресовий розлад, бути джерелом багатьох психологічних проблем як у теперішньому, так і в майбутньому дитини. Застосування до дитини під час зйомки залякування, жорстокість тощо може створити в майбутньому проблеми в побудові відносин із людьми. Не поодинокими є випадки вчинення суїциду дітьми-акторами, задіяних у сценах порнографічного характеру.

Як бачимо, на відміну від дорослої порнографії «дитяча порнографія» є небезпечною тому, що посягає водночас на кілька важливих суспільних відносин, т.т. – двооб'єктна. Основним безпосереднім об'єктом дитячої порнографії» як самостійного складу злочину є суспільні відносини, пов'язані із нормальним функціонуванням громадського правопорядку в українському суспільстві, ґрунтованому на повазі до прав кожної дитини, насамперед, права на фізичне та психічне здоров'я. Обов'язковим факультативним безпосереднім об'єктом є психічне та фізичне здоров'я дитини, о потерпіла від досліджуваного нами злочину.

Предметом аналізованого нами складу злочину є твори, предмети або інші зображення порнографічного характеру, т.т. «зображення у будь-який спосіб дитини, чи особи, яка виглядає як дитина, задіяної в реальній або змодельованій відверто сексуальній поведінці, або будь-яке зображення статевих органів дитини в сексуальних цілях» [7; с. 893]. Виходячи із усталеного досвіду більшості зарубіжних країн варто визнавати потерпілими від злочинних дій «дитячої порнографії» не тільки осіб, котрі не досягли 18-ти річного віку, але і тих, хто зовні помилково створюють або можуть створити уявлення про те, що хто «споживає» (споживатиме) такий порнографічний продукт хибне уявлення щодо віку порно-актора, т.т. вважає його дитиною. Як бачимо, у якості порно-актора дитячої порнографії можуть виступати не лише особи, які не досягли 18-ти річного віку, але й старші особи, проте, які мають відповідний вигляд у зв'язку із своїми анатомічними особливостями (невеликий зріст, едорозвинутість певних органів тощо) [7; с. 893].

Об'єктивна сторона складу злочину «дитяча порнографія» може виражатися лише в активних діях. Дослідження відображених у міжнародному та національному законодавстві іноземних держав форм об'єктивної сторони складу злочину «дитяча порнографія» дає підстави твердити про відсутність єдиного підходу, щодо визначення. В основному до таких форм відносять: 1) виготовлення; 2) розповсюдження; 3) експорт; 4) передача; 5) імпорт; 6) умисне зберігання; 7) реклама; 8) пропозиція; 9) продаж; 11) зберігання; 12) фінансування виробництва та розповсюдження дитячої порнографії.

Ч. 4 та ч. 5 ст. 301 КК України (саме у них українських законодавець передбачив кримінальну відповідальність за «дитяче порно») відображають норми з

відсилочними диспозиціями: «Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчиненні щодо творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру, що містять дитячу порнографію, або примушування неповнолітніх до участі у створенні творів, зображень або кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру» (ч. 4 ст. 301 КК України) та «Дії, передбачені частиною четвертою цієї статті, вчиненні повторно або за попередньою змовою групою осіб, або з отриманням доходів у великому розмірі» (ч. 5 ст. 301 КК України). У ч. 1 ст. 301 КК України встановлена заборона «Ввезення в Україну творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру з метою збуту чи розповсюдження або їх виготовлення, зберігання, перевезення чи інше переміщення з тією самою метою, або їх збут чи розповсюдження, а також примушування до участі в їх створенні», а ч. 2 ст. 301 КК України криміналізує «ті самі дії, вчиненні щодо кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру, а також збут неповнолітнім чи розповсюдження серед них творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру».

Кримінально-правовий аналіз вище згаданих частин ст. 301 КК України дозволяє виділити наступні форми злочинних діянь, що охоплюються «дитячим порно»: 1) ввезення в Україну; 2) виготовлення; 3) зберігання; 4) перевезення чи інше переміщення; 5) збут; 6) розповсюдження; 7) примушення до участі у їх створенні. Проте, чотири перших форм діянь об'єктивної сторони мають здійснюватися лише з метою збуту чи розповсюдження. Виходячи із того, що український законодавець, формуючи ст. 301 КК України, прагнув відобразити положення ратифікованого державою Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії [4], можемо із впевненістю констатувати, що цього у повній мірі йому не вдалося зробити. Так, якщо передбачені у п. 1 ст. 3 згаданого нами міжнародно-правового акту виробництво, розповсюдження, ввезення (імпорт), зберігання як форми діяння, що утворюють склад злочину «дитяче порно» знайшли відображення у ст. 301 КК України, то розподіл, експорт, пропозиція та продаж – не згадано у даній статті Особливої частини КК України. Більше того, конструкція даної кримінально-правової норми перевантажена зайвими формами злочинних діянь. Так, термін переміщення охоплює широке коло дій, зокрема, перевезення, перенесення, пересилання, передача тощо.

Перевезення – переміщення порнографічних предметів із використанням транспортного засобу. Перенесення – переміщення з використанням фізичних можливостей осіб. Переміщення порнографічних предметів може здійснюватися і шляхом їх пересилання поштою тощо. Таким чином, доповнюючи Особливу частину КК України новим складом злочину, а, відповідно, й новою статтею, слід, на відміну від конструкції норми права, відображеної у ст. 301 КК України [5], дещо простіше відобразити форми об'єктивної сторони у складі злочину «дитяча порнографія» за рахунок виключення

такої ознаки як перевезення порнографічних предметів, оскільки це поняття охоплюється терміном переміщення. Поняття збут порнографічних предметів охоплюється поняттям їх розповсюдження, отже його теж недоцільно включати як різновид можливих злочинних дій «дитячої порнографії». На відміну від «дорослого порно» «дитячим порно» мають охоплюватися ввезення в Україну, виготовлення, зберігання та переміщення без мети розповсюдження (збуту) [17; с. 6]. Адже, як уже зазначалося раніше, однією із характерних рис криміналізації дитячої порнографії є тенденція до встановлення відповідальності за просте зберігання екземплярів порнопродукції із зображенням дітей (навіть для особистого користування).

Суб'єктивна сторона досліджуваного нами складу злочину, як правило, полягає у прямому умислі. Однак, примушування неповнолітнього до створення порнографічних предметів, може вчинюватися і з необережності. Це стосується випадків, коли винний повинен був усвідомлювати, що така особа не досягла повноліття. При цьому потрібно чітко з'ясувати особливості інтелектуального та вольового моментів умислу [17; с. 6]. Адже при вчиненні даного злочину особа усвідомлює суспільну небезпеку своїх дій, порнографічний характер предметів «дитячого порно».

Як відомо, у класичній структурі складу злочину мета виступає факультативною ознакою його об'єктивної сторони. У контексті складу злочину «дитяча порнографія» мета виконуватиме неоднозначну роль: за умови ввезення в Україну, виготовлення, зберігання, перевезення, переміщення – обов'язкова ознака, а за умови зберігання – факультативна ознака.

За умови тих форм діянь об'єктивної сторони, котрі вимагають обов'язковою конструктивною ознакою складу злочину мету – збут і розповсюдження – у випадку відсутності цієї мети відсутній і склад злочину. Що ж стосується зберігання порнографічної продукції за участі дітей як порно-акторів, то сам факт наявності такої продукції, навіть без мети збуту та розповсюдження, утворює небезпеку для суспільства, а відповідно містить склад злочину. Така позиція законодавця є схвальною.

Суб'єктом злочинних дій, що утворюють об'єктивну сторону «дитячого порно» може бути фізична осудна особа, якій на момент вчинення злочину виповнилося вісімнадцять років. Цілком слушною є позиція деяких українських правників стосовно виділення в рамках даного складу злочину спеціального суб'єкта злочину. «Мова в зв'язку з цим йде про вчителів, вихователів, батьків або осіб, що їх замінюють (опікуни, піклувальники)» – твердить О. Рябчинська [17; с. 6]. Український науковець переконана, що в тому разі, коли перелічені особи вчинюють злочинні дії, котрі охоплюються «дитячою порнографією», значно підвищується суспільна небезпека вчиненого, адже ці особи зловживають певними правами, якими вони наділені стосовно неповнолітніх у зв'язку з вихованням, утриманням, до-

глядом за ними тощо. Проте, на нашу думку, спеціальний суб'єкт злочину в контексті даного складу злочину має виконувати роль кваліфікуючої ознаки. Участь вище згаданих суб'єктів у вчиненні «дитячої порнографії» має каратися більш суворіше, ніж участь в таких діях загального суб'єкта злочину.

Поряд із спеціальним суб'єктом *кваліфікованими ознаками* даного злочину можуть бути: розповсюдження дитячої порнографії з використанням засобів комп'ютерної техніки; повторність; вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб; вчинення злочину організованою групою; з отриманням доходу у великому розмірі; з отриманням доходу в особливо великому розмірі; стосовно особи, яка не досягла чотирнадцятирічного віку; коли діяння носять особливо принизливий і цинічний характер.

Таким чином, кримінально-правовий аналіз норм міжнародного та національного законодавства України свідчить про невідповідність нашого законодавства вимогам міжнародної спільноти щодо кримінальної відповідальності за «дитячу порнографію» та про необхідність виділення її зі ст. 301 у окрему статтю КК України.

Суспільні відносини на котрі посягають злочинні діяння, що охоплюються «дитячим порно» дають підстави залишити даний склад злочину у Розділі XII «Злочини проти громадського порядку та моральності» КК України. Так як і «доросле порно» воно посягає на громадський порядок та моральність, проте ґрунтованих на повазі до прав кожної дитини, насамперед, права на фізичне та психічне здоров'я. На відміну від «дорослого порно» «дитяча порнографія» як самостійний склад злочину містить два об'єкти. Її факультативним безпосереднім об'єктом є психічне та фізичне здоров'я конкретної дитини.

Не співпадають у «дорослій» та «дитячій» порнографіях і форми об'єктивної сторони. В супереч раціоналізованих Україною норм міжнародного законодавства український законодавець залишає поза увагою розподіл, експорт, пропозицію та продаж як обов'язкові ознаки об'єктивної сторони «дитячого порно». Із суб'єктивної сторони «дитяче порно», на відміну від «дорослого», вчиняється як із прямим умислом, так і з необережності (коли суб'єкт злочину помиляється у віці потерпілого) та не завжди має на меті збут чи розповсюдження «порно продукції». У «дитячій порнографії» необхідно виділити як загальний, так і спеціальний суб'єкт злочину (вчителі, вихователі, батьки або особи, що їх замінюють).

Кваліфікуючими ознаками складу злочину «дитяча порнографія» необхідно визнати спеціальний суб'єкт злочину; розповсюдження дитячої порнографії з використанням засобів комп'ютерної техніки; повторність; вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб; вчинення злочину організованою групою; з отриманням доходу у великому розмірі; з отриманням доходу в особливо великому розмірі; щодо особи, яка не досягла чотирнадцятирічного віку; коли діяння носять особливо принизливий і цинічний характер

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Нікітенко С.В. Профілактика корисливих та корисливо-насильницьких злочинів, скоєних жінками на тлі наркоманії: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 – X.: Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 23 с.
2. Блага А.Б. Кримінологічні особливості жіночої злочинності в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 – X.: Нац. ун-т внутр. справ МВС України., 2000. – 23 с.
3. Криминология : учебник / под ред. В.В. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2007. – 736 с.
4. Преступность и реформы в России / Под ред. А.И. Долговой. – М.: Юристъ, 1998. – 333 с.
5. Криминологія: Загальна і Особлива част.: Підручник/ І.М.Даньшин, В.В.Голіна, О.Г.Кальман, О.В.Лисосед. – X. : Право, 2003. – 352 с.
6. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. – М., 1969. – 174 с.
7. Курс советской криминологии. Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник. – М. : Юрид. лит., 1985. – 416 с.
8. Овчинников Б.Д. Вопросы теории криминологии. – Л.: ЛГУ, 1982. – 135 с.
9. Карпец И.И. Преступность: иллюзии и реальность. – М.: Росс. право. – 1992. – 431 с.
10. Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации. – М.: Издат. МГУ, 1984. – 253 с.
11. Конев А.А. Преступность в России и ее реальное состояние. – Н.Новгород: Сэтрик. – 1993. – 324 с.
12. Волошина Н.А. О системном подходе к изучению сущности преступности//Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1972. – Вып. 15. – С.15-21;
13. Стручков Н.А. Преступность как социальное явление. – Л., 1979. – 142 с.
14. Забрянский Г.И. Преступность как отражение социальной действительности // Вестник МГУ Сер. 11 "Право". – 1990. – № 3. – С. 45-51
15. Морозов О.Ю. Рецидив преступлений и рецидивная преступность женщин : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – М.: РГБ, 2003. – 189 с.
16. Антонян Ю. М. Преступность среди женщин. – М.: Росс. Право, 1992. – 256 с.
17. Криминология. Словарь – справочник. / Составитель Х.Ю. Кернер. Пер.с немецкого. – М., 1998. – 273 с.
18. Голоднюк М.Н. Криминологическая характеристика женской преступности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1975. – 22 с.
19. Серебрякова В.А. Особенности женской преступности и ее предупреждение. – М., 1984. – 106 с.
20. Степанова І.Б., Явчуновська Т.М. Криминологическая характеристика рецидивной преступности женщин // Правоведение. – 2004: – № 2 (253). – С.96-102
21. Батиргареева В. Жіноча рецидивна злочинність в Україні: криминологічний аналіз сучасного стану // Вісник Академії правових наук України. – 2005 – №3 (42). – С. 200-211
22. Голіна В.В. Жіноча злочинність в Україні: характеристика і попередження // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб./ Відп. Ред.. В.Я. Тацій. – X., 1998. – Вип.33. – С.140-147